

Norsk institutt for kulturminneforskning

Samiske Kirkegårder

Registrering av automatisk freda samiske kirkegårder
i Nord Troms og Finnmark

Asgeir Svestad og Stine Barlindhaug

Norsk institutt for kulturminneforskning

NIKU ble etablert 1. september 1994 som del av Stiftelsen for naturforskning og kulturminneforskning, NINA•NIKU. Fra 1. januar 2003 er instituttet en selvstendig stiftelse og del av det nyopprettede aksjeselskapet Miljøalliansen som består av seks forskningsinstitutter og representerer en betydelig spesial- og tverrfaglig kompetanse til beste for norsk og internasjonal miljøforskning.

NIKU skal være et nasjonalt og internasjonalt kompetansesenter innen anvendt kulturminneforskning. Vår oppdragsvirksomhet er rettet mot så vel kulturminneforvaltningen som andre relevante brukere i samfunnet, både offentlige og private. Instituttet utfører forskning og oppdrag innen følgende områder:

- Arkeologi i middelalderbyene
- Arkeologiske registreringer og overvåkinger
- Bygningsundersøkelser
- Fargeundersøkelser (bygninger)
- Humanosteologi
- Konservering og restaurering
- Landskap og kulturminner
- Landskapsanalyser og konsekvensutredninger for kulturminner i samband med naturinngrep og arealendringer
- Miljøovervåking
- Oppmålinger
- Registrering av kulturminner

De største oppdragsgiverne er, i tillegg til Miljøverndepartementet og Norges forskningsråd, Riksantikvaren, Kirke-, utdannings- og forskningsdepartementet og andre offentlige institusjoner og bedrifter (Statsbygg, Forsvaret ol.).

NIKU har sitt hovedkontor i Oslo og distriktskontorer i Bergen, Oslo (Gamlebyen), Tromsø, Trondheim og Tønsberg.

Publikasjoner

Som selvstendig stiftelse har vi valgt å avslutte tidligere serier og etablerer fra 2003 to nye serier som hver nummereres fra 1 og oppover.

- NIKU Rapport er den rapportering som overleveres oppdragsgiver etter fullført prosjekt. Serien kan ha begrenset opplag og distribusjon.
- NIKU Tema omfatter det vide spekter av kulturminnefaglige områder som instituttet arbeider med og henvender seg i hovedsak til forsknings- og fagmiljøer samt forvaltning.

NIKU Fakta er enkeltark som har som hensikt å gjøre viktige resultater av den faglige virksomheten tilgjengelig for et større publikum. NIKU Fakta er gratis; de er også tilgjengelige på www.niku.no.

Svestad, A. og Barlindhaug, S. 2003. Samiske Kirkegårder. Registrering av automatisk freda samiske kirkegårder i Nord Troms og Finnmark. NIKU Rapport 4: 1-15.

Oslo, november 2003

NIKU Rapport 4
ISSN 1503-4895
ISBN 82-8101-013-4

Rettighetshaver ©: Stiftelsen Norsk institutt for kulturminneforskning, NIKU
Publikasjonen kan siteres fritt med kildeangivelse

Forsidebilde:

Nedlagt kirkegård på Skjötningeberg i Lebesby kommune. Kirkegården er omgitt av en kistemur, men kun et fåtall gravminner finnes fortsatt. Kirkegården var i bruk fra ca. 1500/1600-tallet fram til 1736.

Foto Asgeir Svestad.

Redaktør: Grete Gundhus

Design og grafisk produksjon: Elisabeth Mølbach

Opplag: 60

Trykk: InPublish Kopisentralen

Trykt på miljøpapir

Kontaktadresse:

NIKU
Dronningensgt. 13,
Postboks 736 Sentrum
N-0105 Oslo
Tlf.: 23 35 50 00
Faks: 23 35 50 01
Internett: www.niku.no

Prosjektnr.: 22595000
Oppdragsgiver: Riksantikvaren
Tilgjengelighet: Åpen

Ansvarlig signatur:

Sammendrag

Svestad, Asgeir og Barlindhaug, Stine. 2003. Samiske Kirkegårder. Registrering av automatisk freda samiske kirkegårder i Nord Troms og Finnmark. NIKU Rapport 4.

Kirker og kirkegårder er dokumentasjon på våre forestillinger, ritualer og vesentlige sider ved vår kulturhistorie, og er av de mest verdifulle kulturminnene vi har. I dagens fornminneregister er imidlertid informasjonen om automatisk freda middelalderkirkegårder og samiske kirkegårder eldre enn 100 år mangelfull. Riksantikvaren har derfor initiert prosjekter for å få registrert og kartfesta automatisk freda kirkegårder. Denne rapporten omhandler registrering av automatisk freda samiske kirkegårder. Registreringa er utført innfor kommuner med en samisk befolkning på henholdsvis over 50% og 25-50% rundt 1890-1900. Bare kommuner i Nord Troms og Finnmark faller innfor denne rammen.

Registrering av kirkegårdene er gjort med GPS og beskrevet i henhold til fornminneregisterets skjema for kulturminneregistrering. Lokalisering og registrering er gjort på bakgrunn av Riksantikvarens underlagsnotat, opplysninger fra fornminneregisteret, tilgjengelig kartmateriale og informasjon fra fagfolk og lokale informanter.

Som en følge av den norske koloniseringa og fiskeværs-etableringa langs ytterkysten i tidlig- og høgmellomalder, er det regna som sannsynlig at samene allerede på 1300-

tallet kom inn under en viss innflytelse av kristendommen. Det betyr at det fra denne tida og framover også vil finnes samiske kirkegårder. Den mest innflytelsesrike perioden var imidlertid på 1700- og 1800-tallet, som startet med Thomas von Westens misjonsreiser blant samene i årene 1716-1718.

Kirkegårdene/gravplassene knytter seg til ulike begivenheter og tidsperioder fra mellomalderen (12/1300-tallet) til begynnelsen av 1900-tallet. De er også av ulik konstruksjon og plassert i forskjellige topografiske soner fra ytterkysten til innlandet. Kirkegårdene/gravplassene kan også tilknyttes ulike kulturelle soner, som grovt sett kan karakteriseres som henholdsvis samisk/norsk, sjøsamisk/innlandssamisk og østsamisk. Resultatet av registreringsarbeidet danner grunnlaget for en foreløpig kronologi og typologi, der en kan skille mellom fem typer samiske kirkegårder/kristne gravplasser i Nord-Troms og Finnmark.

Dette prosjektet er et viktig bidrag i kartleggingen av samiske kulturminner både innfor og utenfor dagens samiske kjerneområder og vil være til stor nytte for forvaltninga av dem i framtida.

Emneord

kulturminne, samisk, fredet, kirkegård, grav, registrering, misjonering, typologi, kronologi, Troms, Finnmark

Abstract

Svestad, Asgeir & Barlindhaug, Stine. 2003. Saami churchyards. A survey of protected saami churchyards in Finnmark County and the northern part of Troms County. - NIKU Report 4. In Norwegian.

Churches and churchyards tell us about beliefs, rituals and other essential parts of our cultural history. They are among our most important cultural monuments. Information about protected churchyards is scarce in the National Sites and Monuments Record. The Directorate for Cultural Heritage has initiated a project where the aim is to record protected churchyards. This report presents saami churchyards, which are protected by law when they are older than 100 years. The municipalities selected for field work have been those that according to an 1890-1900 population census had more than 25% saami inhabitants.

During the fieldwork GPS (Global Position System) was used to position the churchyards, and other information was documented in accordance with the National Sites and Monuments Record.

Norwegian colonization and the establishment of fishing villages along the coast of North Norway started in the 14th century. The saami people living in these areas came under the pressure of the Norwegian church and the new religion. Therefore one must assume that saami christian churchyards from the 14th century onwards may exist. The influence of the church on the saami people was strongest during the 18th and the 19th centuries. This period started with the missionary Thomas von Westen who worked among the saami 1716-1718.

The churchyards are associated with various events and periods during the mediaeval period and onwards to around 1900. The localization and construction of the churchyards vary from the outer coast to the inland. They can also be attached to different cultural zones such as saami/norwegian, coastal saami /inland saami and east saami. The fieldwork data form the basis of a proposed chronology and typology of saami churchyards.

This project has been a valuable contribution to the documentation of saami cultural monuments, and will be important to the saami cultural heritage management.

Key words

Cultural heritage site, saami, protected, churchyard, grave, mission, typology, chronology, Troms, Finnmark.

Forord

Kirkegårder fra middelalderen og samiske kirkegårder eldre enn 100 år er automatisk freda jf. Lov om kulturminner av 1978. I dagens fornminneregister er informasjonen om disse kulturminnene mangelfull. Riksantikvaren har i denne forbindelse igangsatt et prosjekt for å få registrert og kartfesta automatisk freda kirkegårder. Denne rapporten omhandler automatisk freda samiske kirkegårder.

Asgeir Svestad har stått for feltregistreringene og de kulturhistoriske syntesene. Stine Barlindhaug har vært prosjektleder. Arbeidet har skjedd i nært samarbeid med Ingegerd Holand hos Riksantikvaren, og vi takker for et hyggelig samarbeid.

Innhold

Sammendrag	3
Abstract	4
Forord	4
Innledning	5
Grunnlagsmateriale	6
Metode – feltundersøkelse og registreringer	7
Kulturhistorisk bakgrunn	9
Resultater av feltarbeidet	10
Forvaltning av automatisk freda samiske kirkegårder	13
Etterord	14
Litteratur og referanser	14

Innledning

Kirker og kirkegårder er dokumentasjon på våre forestillinger, ritualer og vesentlige sider ved vår kulturhistorie, og er av de mest verdifulle kulturminnene en har. Disse kulturminnene utgjør en dokumentasjon og kunnskapsdatabase som en ikke finner andre steder. Kirke-, utdannings- og forskningsdepartementet og Miljøverndepartementet kom i 2000 med et nytt rundskriv (T-3/2000) som ga regler og veiledning for hvordan kirkens kulturminner skal forvaltes. Selv om det finnes gode registre og oversikter over eksisterende kirkebygg, og til en viss grad også over forsvunne middelalderkirker, er særlig informasjonen om automatisk freda middelalderkirkegårder og samiske kirkegårder eldre enn 100 år mangelfull i dagens fornminneregister. Riksantikvaren har derfor initiert prosjekter for å få registrert og kartfesta automatisk freda kirkegårder. Denne rapporten omhandler registrering av automatisk freda samiske kirkegårder.

Bakgrunn

Registreringene er utført av NIKU etter bestilling fra Riksantikvaren. Prosjektet "Registrering av automatisk freda samiske kirkegårder" blei igangsatt i 2002. I Riksantikvarens prosjektbeskrivelse heter det:

"Samiske kirkegårder eldre enn 100 år er automatisk freda etter kulturminneloven og skal derfor behandles etter lovens bestemmelser. I henhold til Rundskriv T-3/2000 fra Kirke-, utdannings- og forskningsdepartementet og Miljøvernde-

partementet om Forvaltning av kirke, kirkegård og kirkens omgivelser som kulturminne og kulturmiljø, pkt. 3.1.1, er Riksantikvaren ansvarlig for å utarbeide en oversikt over slike kirkegårder og konkret hvilke arealer som er fredet. Dataene skal innarbeides i Fornminneregistret/Kulturminnebasen. Opplysningene vil primært bli brukt av de kirkelige myndigheter, kommunene og kulturminnemyndighetene for å sikre at de freda objektene kan behandles i henhold til bestemmelsene i Lov om kulturminner."

I dag finnes det ikke fullstendige, kartfesta registreringer av slike kirkegårder. Samiske kulturminner eldre enn 100 år har siden 1978 vært lovbeskytta gjennom Kulturminneloven. Imidlertid blei svært mye av registreringsarbeidet knytta til automatisk freda kulturminner (de såkalte ØK-registreringene) gjort før denne datoen, og det er derfor høyst tilfeldig hva som i dag finnes registrert av samiske kulturminner i eksisterende Fornminneregister. Målet er å utarbeide et register over kirkegårdene, slik at de kan forvaltes i henhold til kulturminneloven.

Prosjektet har tatt utgangspunkt i en oversikt utarbeida av Riksantikvaren over aktuelle kommuner, basert på andelen samer i henhold til relevante kilder. Registreringa er utført innafor kommuner med en samisk befolkning på henholdsvis over 50% og 25-50% rundt 1890-1900. Registreringa har for øvrig basert seg på Riksantikvarens underlagsnotat om samiske kirker og kirkegårder i Nord-Troms og Finnmark (Holand 2002c).

Figur 1. Kirkegården rundt kapellet i Neiden har vært i bruk siden 1700-tallet og fram til ca 1910. Mange graver ligger utenfor dagens gjerde. Foto Asgeir Svestad.

Grunnlagsmateriale

Riksantikvaren har i prosjektbeskrivelsen gitt retningslinjer for hvilke kommuner som skulle registreres (Holand 2002a). Prosjektbeskrivelsen omfatter også en vurdering av noen kompliserende faktorer for definering av automatisk freda samiske kirkegårder. I det følgende gjengis utdrag fra Riksantikvarens prosjektbeskrivelse, hvor det redegjøres for bakgrunnen for utvelgelse av kommuner.

Registrering av samiske kirkegårder har en kompliserende faktor ved at kirkegårdene må falle inn under definisjonen "samisk" for å være automatisk freda etter 100 år. Det har derfor vært nødvendig å finne fram til et forholdsvis enkelt og lett tilgjengelig kriterium for hvilke kirkegårder som skulle plasseres i denne kategorien. Valget er falt på den etnisitetsangivelse som finnes i folketellingene fra 1890-1900, dvs. for ca. 100 år siden, og som er gjengitt i Amund Hellands verk for hvert fylke og herred. En må imidlertid være klar over at denne angivelsen både representerer en forenkling av kompliserte demografiske forhold og antakelig også et minimumstall for den samiske befolkningen. Heller ikke blir det mulig å føre analysen lenger ned enn til det herredsnivå som benyttes av Helland. Helland bruker benevnelsen herred som mye godt sammenfaller med dagens kommuner, men dette er ikke alltid tilfelle. Benevnelsen herred må derfor benyttes i oversikten som følger under. Imidlertid vil benevnelsen kommune brukes for øvrig i denne teksten da registreringsarbeidet er gjort kommunevis, og de ulikhetene som finnes ikke har noen praktisk betydning i dette prosjektet.

Med disse forbehold i mente er prosentandelen samer i de offisielle folketellingene i hvert herred innafor det aktuelle området av landet regnet ut, og herredene er delt inn i seks grupper:

- Gruppe 1: 50-100% samer (et flertall av samer)
- Gruppe 2: 25-50% samer (et vesentlig innslag av samer)
- Gruppe 3: 5-25% samer (et markert innslag av samer)
- Gruppe 4: 0,1-5% samer (et lite innslag av samer)
- Gruppe 5: Ikke målbar andel (dvs. at samer, evt. tilstedeværelsen av rein, omtales, men samer framkommer ikke i folketellingene)
- Gruppe 6: Ingen indikasjon på en samisk befolkning.

Resultatet av inndelingen (jfr. Holand 2002b) for heile det samiske forvaltningsområdet viser at:

- Sju herreder, det vil si; fem herreder i Finnmark (Kautokeino, Karasjok, Polmak, Nesseby og Kvalsund) og to i Nord-Troms (Kvænangen og Lyngen), faller i *gruppe 1*, som fremdeles har en samisk majoritetsbefolkning rundt 1900.
- Ni til 12 herreder, dvs. åtte til 11 herreder i Finnmark (Kistrand, Sørøysund, Loppa, Lebesby, Sør-Varanger, Talvik, Måsøy, Tana (inkl. Gamvik og Berlevåg, samt Hasvik) og ett i Nord-Troms (Skjervøy) faller i *gruppe 2*, som har et sterkt samisk innslag. Man må her ta i betraktning at særlig 1800-tallet representerte en meget sterk vekst i den ikke-samiske befolkningen i disse områdene, og at en andel på 25-50% samer rundt 1900 derfor godt kan indikere et samisk befolkningsflertall 100 år tidligere. Eksempelvis er det for heile Finnmark fylke registrert 24% nordmenn og 76% samer ved folketellingene i 1805, mens de tilsvarende tallene i 1900 er 55% nordmenn og 29% samer (resten er registrert som kvener). Dette skyldes at i løpet av 1800-tallet blei antallet nordmenn i Finnmark mer enn tidoblet, mens antallet samer bare blei doblet.
- 18 herreder, dvs. de resterende fire herreder i Finnmark, 10 herreder i Troms, samt fire i Nordland, faller i *gruppe 3*, med et markert samisk mindretall.

Resultatene viser altså at det bare er i Finnmark og Nord-Troms at herreder i det heile tatt faller i de to øverste gruppene, 1 og 2. Dette er de gruppene som enten hadde et rent samisk flertall rundt ca. 1900, eller fremdeles hadde en så stor andel samer at disse godt kan ha utgjort flertallet før den sterke norske og kvenske befolkningsveksten på 1800-tallet. Når det så gjelder *gruppe 3*, som vel kan kalles den siste gruppa med et markert samisk befolkningsinnslag, inneholder den de resterende herreder i Finnmark, men også et forholdsvis stort antall herreder i Troms og noen få i Nordland. De øvrige gruppene, 4-6, er over hodet ikke representert i Finnmark.

Sammenfatningsvis kan man si at Finnmark domineres av gruppene 1 og 2, Troms av gruppe 3, mens gruppe 4 dominerer i Nordlands og Nord-Trøndelag. Kommunene i fylkene lenger sør havner i de aller laveste gruppene, 5 og 6. Dette er vel også hva man ville forvente ut fra en generell historisk kunnskap, og tallene bekrefter da denne. Det betyr naturligvis ikke at det ikke finnes feilkilder i bruken av tallene, eller at det ikke finnes mindre geografiske områder innafor de enkelte herreder som oppviser et

Metode - feltundersøkelse og registreringer

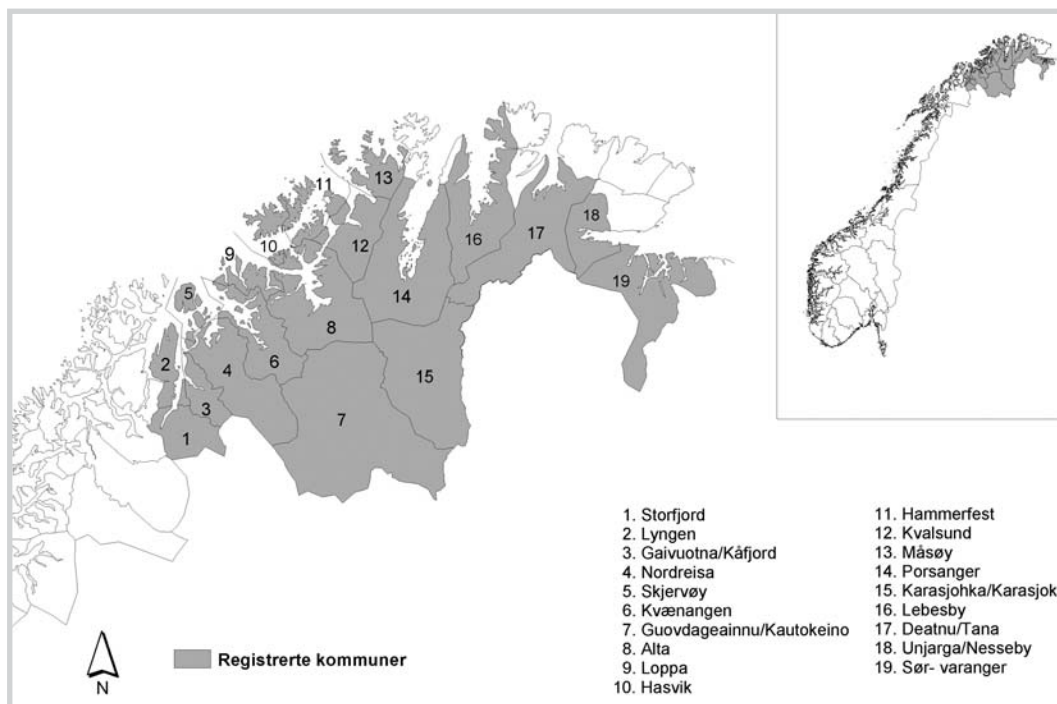
annet bilde, men for det nivå denne analysen beveger seg på, synes de kvantitative resultatene å være rimelig godtagbare.

Basert på disse resultatene ser Riksantikvaren det som mest hensiktsmessig at registreringsarbeidet i første rekke konsentrerer seg om de kommunene der den samiske befolkningen utgjorde flertallet eller et markert mindretall rundt 1900, altså kommuner som ibefatter herredene i gruppe 1 og 2 i Finnmark og Nord-Troms.

Riksantikvarens saksbehandler for samiske saker hadde på forhånd gjennomgått skriftlige kilder med videre for å etablere en foreløpig oversikt over aktuelle kirkegårder i det samiske forvaltningsområdet, og hvilke kommuner det var aktuelt å registrere i forbindelse med prosjektet. Ved prosjektets start forelå det derfor et fyldig underlagsnotat som gjorde det mulig å gjennomføre et effektivt feltarbeid (Holand 2002c). Notatet inneholdt detaljert oversikt over kirker, kirkegårder, bedehus etc. i Troms og Finnmark, som det hadde vært mulig å identifisere gjennom skriftlige kilder. Dette forarbeidet var svært grundig, og NIKU fant det ikke nødvendig å benytte andre kilder i tillegg. Anna tilleggsinformasjon som blei brukt var informantopplysninger som framkom i forbindelse med feltarbeidet.

Arbeidet har vært organisert i et forprosjekt og et hovedprosjekt. Begge delprosjekter blei gjennomført i løpet av juni og juli 2002. I forkant hadde Riksantikvaren sendt brev til kommunene med informasjon om prosjektet og bedt om å få tilsendt eldre kartmateriale og informasjon om gamle kirkegårder. Det var imidlertid få kommuner som svarte på denne henvendelsen, noe som i stor grad skyldes at slikt materiale gikk tapt under brenningene i Finnmark og Nord-Troms under 2. verdenskrig.

Registrering av kirkegårdene er gjort med GPS og beskrevet i henhold til fornminneregisterets skjema for kulturminneregistrering. Lokalisering og registrering er gjort på bakgrunn av Riksantikvarens underlagsnotat, opplysninger fra fornminneregisteret, tilgjengelig kartmateriale og informasjon fra fagfolk (arkeologer) og lokale informanter (f.eks. kirkegårdsgravere, kirketjenere, kirkeverger, klokkere, prester, lokalhistorikere). I ett tilfelle baserer registreringen seg på registrantens egen observasjon. Registreringen har for øvrig, i forståelse med Riksantikvaren, prioritert kirkegårder som det har eksistert noenlunde sikre opplysninger om og kartgrunnlag for, og som ikke har vært for tidkrevende å komme til med båt, bil eller til fots. På dette grunnlaget er ytersida av Sørøya (dels Hasvik og dels Hammerfest kommuner) i Finnmark ikke registrert. Det samme gjelder heile Nordkapp kommune og

Figur 2. Kartet viser en oversikt over hvilke kommuner som er registrert.

for enkelttilfeller i andre kommuner i Finnmark (jf. Holland 2002a).

Riksantikvaren ønsket å få koordinatfesta kirkegårdenes utstrekning så presist som mulig og, om mulig, også de eldste delene av kirkegårder som fremdeles er i bruk. Grunnet mangel på eldre kart og annen informasjon i Nord-Troms og Finnmark var GPS eneste verktøy for å framskaffe koordinater over kirkegårdenes utstrekning.

Erfaringer fra forprosjektet (Nord-Troms)

Formålet med forprosjektet var å utarbeide og utprøve en metodikk for registreringsarbeidet samt få erfaring med tidsbruk og kostnader.

Forprosjektet konsentrerte seg om kommunene i Nord-Troms, der følgende seks kommuner er registrert: Gáivuotna/Kåfjord, Kvænangen, Lyngen, Nordreisa, Skjervøy og Storfjord. Det blei til sammen registrert 17 kirkegårder i Nord-Troms.

Verdien av å få tilsendt kartmateriale fra de ulike kommunene viste seg å være noe begrensa. I de få tilfellene der det fantes detaljkart over kirkegårdene, var disse lite egna til å få sikre opplysninger om kirkegårdens eldste del. Tilstrekkelig kartmateriale lot seg langt på veg skaffe fra eget kartarkiv (ØK).

Videre var erfaringen at lokale informanter bare i noen grad bidro med avgjørende opplysninger, og da særlig ved påvisning av nedlagte kirkegårder som ikke er avmerka på ØK-kart. Opplysninger om kirkegårdens eldste deler kunne i stor grad fremskaffes ved egne observasjoner.

Registrering med GPS var mest hensiktsmessig for måling av kirkegårder med en tilnærma symmetrisk form og fire definerte hjørner. I tilfeller der kirkegården var uregelmessig i formen var bruk av GPS mest hensiktsmessig for å sikre den ytre avgrensinga og ikke detaljer i kirkegårdens form. I flere tilfeller (nedlagte kirkegårder) var det ikke mulig å fastslå den ytre avgrensinga. Dels skyldtes dette høg vegetasjon og dels manglende fysiske markeringer. I slike tilfeller blei det gjort utvidete målinger for å være på den sikre sida, som oftest satt ved naturlige avgrensinger som berg, bratte skråninger, myrer etc. Det blei også foretatt en del GPS-målinger innfor enkelte kirkegårder for å markere den/de eldste delen/e. Vurdert i etterkant har dette lite for seg, da gravenes tetthet ofte er under 0,5 m. Opplysninger om kirkegårdens eldste deler skaffes best til veie gjennom å observere og beskrive fysiske markeringer i terrenget og eldre støtter.

Hovedprosjektet (Finnmark)

Hovedprosjektet tok for seg følgende kommuner i Finnmark: Alta, Kárásjohka/Karasjok, Guovdageainnu/Kautokeino, Hammerfest, Hasvik, Kvalsund, Lebesby, Loppa, Måsøy, Unjárga/Nesseby, Porsanger, Sør-Varanger og Deatnu/Tana; til sammen 13 kommuner. Det blei til sammen registrert 63 kirkegårder/kristne gravplasser i Finnmark. Følgende kommuner i Finnmark er ikke registrert fordi de ikke falt i gruppe 1 eller 2: Nordkapp, Gamvik, Berlevåg, Båtsfjord, Vadsø og Vardø.

På bakgrunn av erfaringer fra forprosjektet som viste at den valgte metodikken fungerte godt, blei registreringene i Finnmark gjennomført med kun små justeringer.

Kulturhistorisk bakgrunn

Når det gjelder kristninga av samene, knytter den seg grovt sett til tre begivenheter. For det første en innflytelse i forbindelse med utbredelsen av kristendommen i Norge, som gradvis spredde seg til de aller nordligste områdene i løpet av mellomalderen. I Nord-Troms og Finnmark er den primært knytta til den norske koloniseringa og fiskeværsetableringa langs ytterkysten i tidlig- og høgmellomalder. Som en følge av den, er det regna som sannsynlig at samene allerede på 1300-tallet er kommet inn under en viss innflytelse av kristendommen. For det andre blei den østsamiske befolkningen fra ca. 1500-tallet gjenstand for russisk misjonsvirksomhet som hadde basis i den gresk-ortodokse katolisismen. Det gjelder primært for området som i dag omfatter Sør-Varanger kommune. For det tredje, og som den mest innflytelsesrike begivenheten, finner en den norske misjonsvirksomheten på 1700- og 1800-tallet, som startet med Thomas von Westens misjonsreiser blant samene i årene 1716-1718. Han inndelte de aktuelle områdene i misjonsdistrikter og etablerte kirker og kirkegårder over heile Finnmark og Nord-Troms unntatt i det østsamiske området. Det fantes også protestantiske prester som i tida forut for misjonsreisene til Thomas von Westen etablerte lokalkirker og kirkegårder i områder med mer permanent samisk bosetting. Når det gjelder andelen samiske begravelser i kirkegårder fra mellomalderen, er den vanskelig å anslå, men en må anta

at det er en prosentvis liten del. Når det gjelder andelen samiske begravelser på kirkegårder som er etablert i forbindelse med von Westens misjonering, må en regne den som tilnærmedesvis total. Det samme gjelder for de østsamiske gravplassene (Bratrein 1970, Olsen 1984, Schanche 2000).

Kirkegårder og kristne gravplasser

Som det går fram av den kulturhistoriske oversikten, knytter kirkegårdene/gravplassene seg til ulike begivenheter og tidsperioder fra mellomalderen (12/1300-tallet) til begynnelsen av 1900-tallet. De er også av ulik konstruksjon og plassert i forskjellige topografiske soner fra ytterkysten til innlandet. Kirkegårdene/gravplassene kan også tilknyttes ulike kulturelle soner, som grovt sett kan karakteriseres som henholdsvis samisk/norsk, sjøsamisk/innlandssamisk og østsamisk. Benevnelsen «kirkegård» vil i denne sammenhengen referere til et begravelsesområde som er klart avgrensa/omslutta av et gjerde, en mur eller liknende og som regel i nær tilknytning til en kirke/et gudshus. En «gravplass» vil referere til et begravelsesområde uten en kunstig avgrensing, og som regel uten en kirke/et gudshus i nær tilknytning. Det kan være flytende overganger her, men begge representerer i denne sammenhengen en kristen jordgravskikk.

Figur 3. Skoltesamisk gravplass på Buholmen, Sør-Varanger kommune. Gravene vises som rektangulære forsenkninger i bakken. Gravene hadde opprinnelig gravhus som i følge tradisjonen ble brent ned på slutten av 1600-tallet. Gravplassen har siden ikke vært i bruk. Foto Asgeir Svestad.

Resultater av feltarbeidet

Alle registreringene er ført på registreringsskjema og klargjort for innlasting i fornminnebasen. I det følgende vil det her redegjøres for andre interessante observasjoner som blei gjort i forbindelse med feltarbeidet.

Resultatet av registreringsarbeidet danner grunnlaget for en foreløpig kronologi og typologi, der en kan skille mellom fem typer samiske kirkegårder/kristne gravplasser i Nord-Troms og Finnmark. Det gjøres oppmerksom på at de to eldste typene ikke er registrert i Nord-Troms. De viser ellers store likheter med omsyn til form, gravminner og plassering i landskapet i de respektive områdene.

1. Norske kirkegårder med samiske graver, ca. 1200-1600

Disse kirkegårdene er nevnt i Reformatsen av 1589 og må betraktes som de eldste der samer kan være gravlagt. De ligger uten unntak på ytterkysten og ofte svært eksponert til. De har tilnærma samme form (rektangulære/kvadratiske) og noenlunde samme størrelse. Kirkegårdene er som oftest omgitt av en tørrmur (kistemur?). I midten finnes det som regel ei tuft etter ei lita trekirke. Gravene er sjelden eller aldri markert med gravminner som kors, bautaer e.l. Typiske eksempler er Yttervær (Loppa), Mefjord (Hammerfest), Ingøy (Måsøy) og Tufjord (Måsøy). Kirkegården på Ingøy er en god del større enn gjennomsnittet.

2. Østsamiske gravplasser, ca. 1500-1900

Østsamiske (skoltesamiske) kristne gravplasser framgår enten av skriftlige kilder eller av lokal tradisjon. De tilknyttes den russisk-ortodokse kirke fra 1500-tallet, men det er noe usikkert om alle de østsamiske gravplassene kan regnes som kristne fra og med denne tida. De opptrer på holmer i sjø, elv og vann og av og til på fast land, men som det synes bare innafor det kjente østsamiske området (nåv. Sør-Varanger kommune). Gravplassene er ikke omgitt av gjerder eller liknende, men er ofte avgrensa naturlig i landskapet. Gravene kan også være spredt noe innafor et geografisk avgrensa område. Gravskikken synes ikke forandra fra sin nære førkristne form, der regelen er å bygge gravhus over den avdøde. Typiske eksempler er Buholmen i Korsfjorden, skoltegravplassen i Neiden og Gravholmen i Vaggetem.

3. Samiske kirkegårder/gravplasser, ca 1675-1750

Disse kirkegårdene er hovedsakelig etablert i sentrale sjøsamiske og innlandssamiske områder i forbindelse med Tomas von Westens misjonering. Noen er også etablert av lokale prester fra 1660 og utover. Det finnes her to undertyper:

1. Gravplasser på holmer/småøyer uten markert inngjerding.
2. Kirkegårder/gravplasser på fastland/større øyer omgitt av stein-/torvgjerde.

Figur 4. Middelalderkirkegården på Yttervær på Loppa øy er eksempel på kirkegård av type 1. Foto Asgeir Svestad.

Type 3.1 er som regel ikke tilknyttet et gudshus, men er av og til tilknyttet et likhus e.l. (evt. torvkirke? f.eks; Løkholmen, Nesseby; Langholmen, Loppa). Generelt sett synes typen å videreføre trekk fra urgravskikken ved å være anlagt på holmer, i nærheten av urgravfelt, ved bruk av pulk/neversvøp i gravene m.m. Det synes å være liten bruk av gravminner og i tilfelle synes de å representere det øverste sosiale laget. Typiske eksempler på III.1 er Langholmen (Bergsfjord, Loppa), Ytre Langøy (Porsanger) og Løkholmen (Unjárga/Nesseby). Type 3.1 er ikke registrert i Nord-Troms.

Derimot er type 3.2 gjerne tilknyttet en liten kirke eller et forsamlingshus (torvkirke/forsamlingsgamme) innafor kirkegården/gravplassen eller i umiddelbar nærhet. Størrelsen til type 3.2 synes ikke å overstige den som er vanlig for type 1, og formen varierer fra kvadratisk til rektangulær. Typiske eksempler på type 3.2 er Karnes gamle gravplass (Lyngen), Skorpa 1 (Kvænangen), Máze gamle gravplass (Guovdageainnu/Kautokeino) og Angsnes (Unjárga/Nesseby).

4. "Annekskirkegårder" og nye kirkegårder, ca. 1600-1750/1800

Disse kirkegårdene er belagt gjennom skriftlige kilder og viser til kirkas ekspansjon eller behovet for nye kirkegårder i den etterreformatoriske perioden. Kirkegårdene har til dels sammenheng med en endring i bosettingsmønsteret til den norske fiskeværbsosettinga,

med flytting fra ytterkysten til mindre eksponerte områder. Kirkegårdene ligger derfor på kysten, men av og til noe lengre inn i fjordene og/eller i områder med en mer permanent sjøsamisk bosetting enn tidligere. Kirkegårdene er ofte anlagt uten kirke eller kirka er anlagt utafor kirkegårdene. De er ofte omgitt av en torvvoll og/eller steinmur og er generelt sett noe større enn type 1. Det finnes få eller ingen (bevarte) gravminner på disse kirkegårdene og i tilfelle bare for det øverste sosiale laget. Typiske eksempler er Lyngseidet andre kirkegård, Skjervøy andre kirkegård, Loppa andre kirkegård, Måsøy gamle kirkegård og kirkegården ved Nesseby kirkested.

5. Samiske/norske kirkegårder, ca 1750/1800-1900

Disse kirkegårdene finnes innafor de fleste topografiske sonene og utgjør den mest dominerende typen. Kirkegården er som oftest tilknyttet ei kirke eller et kapell, men kan òg være såkalte hjelpekirkegårder. De er som regel avgrensa av en steinmur eller et stakittgjerde e.l. eller en kombinasjon av slike. Steinmurer synes å være et trekk ved de eldste kirkegårdene av denne typen. Formen kan variere fra kvadratisk til rektangulær til andre flerkantige og asymmetriske former. Mange er fremdeles i bruk, men som regel gjelder dette bare kirkegårdene som blei etablert i løpet av 1800-tallet (særlig siste halvdel). Typen har bevart flest gravminner av samtlige kirkegårdstyper, som også viser til lokale tradisjoner med hensyn til materialvalg og utforming.

Figur 5. Gravplass fra 1600-tallet uten ytre avgrensing eller gravmerker, eksempel på type 3.1. Gravene synes tydelig som groper i terrenget. Ytre Langøy, Porsanger kommune. Foto Asgeir Svestad.

Figur 6. Kirkegården i Nordstraumen, Kvænangen, er eksempel på kirkegård av type 5. Foto Asgeir Svestad.

Gravminner

Som det går fram av typebeskrivelsen, er det i liten grad bevart gravminner for de eldste kirkegårdene og som regel bare i form av steinstøtter/bautaer og jernkors/-plater. De synes også bare å representere det øverste sosiale laget, og en må anta at «allmuens» gravminner har bestått av trekors, trestøtter e.l. i de tilfellene de har hatt slike. Slik er også forholdene ved den yngste kirkegårdstypen. Bare unntaksvis finnes det bevarte trekors/-støtter eldre enn 1900 og da som regel i svært dårlig forfatning. Det synes også å være et kjennetegn ved de samiske gravminnene når de kommer i bruk at de har færre opplysninger om den døde enn det som er vanlig for de norske,

dvs. bare initialer, som for eksempel på Máze gamle kirkegård og til dels også på Gullholmen kirkegård i Deatnu/Tana. Som nevnt finnes det også en god del lokale variasjoner med hensyn til materialvalg og utforming. Her kan en særlig nevne kirkegårdene i Kvænangen, Altaregionen og Porsanger, der en finner spesielle skiferstøtter og trekors. Enkelte gravminner av lokal utførelse går igjen fra kirkegård til kirkegård og peker på at det har vært egne «spesialister/makkere» for slike. De fleste av disse gravminnene er imidlertid fra 1900-tallet og derfor representert ved graver som ikke omfattes av kulturminneloven.

Figur 7. Trekors på Sandeng kirkegård i Gaivuonna/Kåfjord kommune. Foto Asgeir Svestad.

Forvaltning av automatisk freda samiske kirkegårder

Når det gjelder forvaltningen av de registrerte kirkegårdene/gravplassene, vil en i hovedsak komme i berøring med kirkegårder av type 5, som fortsatt er i bruk. Det er i svært liten grad bevart detaljkart som viser oversikt over de enkelte gravene og bare i noen få tilfeller i Nord-Troms. Dette kartmaterialet gikk stort sett tapt i forbindelse med tyskernes brenning av Finnmark og Nord-Troms under 2. verdenskrig.

De eldste delene av kirkegården og de som blir berørt av kulturminneloven, er som regel enkle å avgrense. I hvert enkelt tilfelle vil dette bli lagt inn som opplysninger i kulturminneregisteret. Regelen er at de eldste gravene befinner seg i avgrensa regioner av kirkegården, som for eksempel i et hjørne, langs den ene sida, i nærområdet rundt kirka osv. Avgrensinga er likevel bare omtrentlig, slik at en i forvaltningen av slike kirkegårder må foreta nærmere avgrensinger i hvert enkelt tilfelle. Her vil en til en viss

grad være avhengig av lokal informasjon fra kirkegårdsgravere, kirketjenere, kirkeverger o.a.

Når det gjelder de øvrige kirkegårdstypene, ligger mange av disse i såkalte LNF-soner, og de vil i noen grad kunne bli truet av inngrep, som for eksempel privat hyttebygging. Mange av disse ligger også utsatt til i terrenget ved at de ikke har noen markert avgrensing i form av gjerde eller mur. I tettbygde strøk er automatisk freda kirkegårder i flere tilfeller regulert inn som spesialområder i reguleringsplaner og kommunedelplaner. For de kirkegårdene der dette ikke er tilfelle, ville de bli gitt et sikrere vern om de blei regulert inn som slike spesialområder. For øvrig skal det nevnes at det lokalt ofte er en stor kjennskap til de gamle kirkegårdene. Denne kjennskapen vil i seg sjøl kunne ha en viktig effekt for bevaring og hindre eventuelle inngrep.

Figur 8. Trekors på Máze gamle kirkegård i Guovdageaidnu/Kautokeino kommune. Foto Asgeir Svestad.

Etterord

Registreringene som blei utført i 2002, omfatter seks kommuner i Nord-Troms og 13 kommuner i Finnmark, og totalt 80 kirkegårder er registrert. Som det framgår av Riksantikvarens «Appendix I» (Holand 2002a), er etnisitetsangivelse fra folketellingene fra 1890-1900 lagt til grunn for hvilke kommuner som blei prioritert for registreringer. Kommuner med minimum 25% samer ved disse folketellingene er i denne omgang tatt med.

Ved utgangen av 1800-tallet hadde imidlertid den samiske kulturen vært under hardt press fra den norske staten gjennom lang tid, og dette kan bl.a. gjenspeiles i en lav prosentandel samer ved folketellingene, både i noen av Finnmarks kystkommuner, men i første rekke i de samiske områdene fra Nord-Troms og sørover. Ut fra kulturhistorien vet en at andelen samer mange steder tidligere hadde vært langt større, og trolig var den det på slutten av 1800-tallet også. Imidlertid hadde 1600-1700 tallet med sin misjonsvirksomhet og etter hvert nasjonalismen og den påfølgende «fornorskingspolitikken» utover 1800-tallet satt spor etter seg. «Fornorskingspolitikken» klare målsetting var å eliminere samisk kultur og språk (Hesjedal 2000, Schanche 2000). Det er derfor liten grunn til å tvile på at mange ikke ønsket å oppgi sin samiske etnisitet ved folketellingen. Dette kommer særlig tydelig fram i områdene sør for Nord-Troms og langs ytterkysten av Finnmark, hvor den norske koloniseringen hadde foregått lengst og hatt størst omfang.

Kunnskap om samiske kulturminner utenfor de samiske kjerneområdene er fortsatt svært mangelfull, og økt kjennskap til samiske kulturminner og kulturmiljøer er derfor særlig viktig som historisk dokumentasjon av samisk kultur i disse områdene. I lys av dette vil det derfor være verdifullt om prosjektet blei videreført med litteratursøk og registreringer også i de øvrige områder som i et historisk perspektiv har vært og er samiske bosettings- og bruksområder, men som i denne omgang ikke blei registrert. Gjenstående områder i følge Riksantikvarens «Appendix I» er: Resterende deler av Troms, Nordland, Nord-Trøndelag, samt deler av Sør-Trøndelag og nordre Hedmark. Identifisering og registrering av samiske kirkegårder i disse områdene vil være mer tidkrevende enn for de områder som til nå er registrert, og vil kunne kompliseres ytterligere ved at relativt få innbyggere i disse områdene i dag oppfatter seg som samer.

Dette prosjektet er derfor et viktig bidrag i kartleggingen av samiske kulturminner både innafor og utenfor dagens samiske kjerneområder og vil være til stor nytte for forvaltninga av dem i framtida.

Litteratur og referanser

Bratrein, Håvard D. 1970. Befolkningsforhold og kirkebygging nord for Malangen i eldre middelalder. – Særtrykk av Håloygminne 1970, nr. 2/3. Harstad: 38 s.

Hesjedal, Anders. 2000. Samisk historie i Norsk Arkeologi 1900-2000. - Doktorgradsavhandling i Arkeologi. Universitetet i Tromsø.

Holand, Ingegerd. 2002a. Appendix I: Registrering av automatisk fredete samiske Kirkegårder i Nord-Troms og Finnmark. – Upublisert prosjektbeskrivelse. Riksantikvaren

Holand, Ingegerd. 2002b. Appendix II: Herredsgruppering basert på andel samer i folketellingene rundt 1890-1900 (basert på Hellands verk). – Upublisert notat. Riksantikvaren.

Holand, Ingegerd. 2002c. Appendix III: Samiske kirker og kirkegårder i Troms og Finnmark. Upublisert notat. Riksantikvaren.

Olsen, Bjørnar. 1984. Stabilitet og endring. - Upublisert magistergradsavhandling. Universitetet i Tromsø.

Schanche, Audhild. 2000. Graver i ur og berg. - Karasjok.

NIKU publikasjonsliste / Publications

Fra 2003 avslutter NIKU tidligere serier og etablerer to nye serier, NIKU Rapport og NIKU Tema, som hver nummereres fra 1 og oppover. Se ytterligere informasjon på kolo-fonsiden (side 2).

Publikasjoner koster fra kr. 100,- (pluss porto) avhengig av størrelse. Det tas forbehold om at enkelte publikasjoner kan være utsolgt.

Kontaktadresse/
Publications can be bought from:
NIKU, Dronningensgt. 13,
Postboks 736 Sentrum, N-0105 Oslo
Tlf./Tel.: (+47) 23 35 50 00
Faks/Fax: (+47) 23 35 50 01
E-mail: kirsti.e.sundet@niku.no

Nye serier 2003

NIKU Rapport

- 1 Bergstadens Ziir; Røros kirke. Tilstand og tiltak. *Brønne, J.* 2003. 97 s.
- 2 «Intet forandrer seg så ofte som fortiden». Om krusifiksene i Ringebu stavkirke. *Stein, M., Bronken, I. A., Nyhlén, T., Strandsko-gen, K. og E. S. Tveit.* 2003. 114 s.
- 3 Den bemalte og forgylte kalvariegruppen fra 1100-tallet i Urnes stavkirke. Konservering 2001-2003. *Frøysaker, T.* 2003. 89 s.
- 4 Samiske Kirkegårder. Registrering av automatisk freda samiske kirkegårder i Nord Troms og Finnmark. *Svestad, A. og S. Barlind-haug.* 2003. 15s.

NIKU Tema

- 1 Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Eidskog kommune, Hedmark 2002. *Sollund, M.-L.* 2003. 20 s.
- 2 Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Saltal kommune, Nordland 2002. *Barlind-haug, S. og Holm-Olsen, I.M.* 2003. 22 s.
- 3 Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Sandnes kommune, Rogaland 2002. *Haavald-sen, P.* 2003. 16 s.
- 4 Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Skjåk kommune, Oppland 2002. *Binns, K.S.* 2003. 22 s.
- 5 NIKU strategiske instituttprogram 2001-2006. Verneideologi. NIKU-seminar 4. februar og 25. april 2002. *Seip, E. (red.)* 2003. 77 s.
- 6 Bevaring av samlingane ved fem statlege museer. Undersøkingar utført for Riksrevisjonen *Bjørke, A.* 2003. 95 s.
- 7 På vandring i fortiden. Mennesker og landskap i Gråfjell gjennom 10 000 år. *Amundsen, H. R., Risbøl, O. & K. Skare (red.)* 2003. 112 s.